

Jókai, az ismeretlen színműíró

Jókai és a színház

Jókai Mór elsősorban „nagy mesemondóként”, kiváló regényíróként ismerjük. Bár nincs teljes lista, csaknem fél-száz színdarab fűződik a nevéhez, ha nem több. Összejegyzék hiányában bizonyára akadnak még lappangó kéziratok. Perényi József 1926-ban huszonhat színműről számol be. Az eddigi legalaposabb feltáró munkát végző Csirák Csaba már negyvenhat Jókai színpadi művet kutatott fel.¹ E darabok közül csak a szatmárnémeti színház helyben és vendéglőadás formájában huszonkettőt mutatott be 389 előadásban. Csirák Csaba összegzése szerint: „Összesen tizenegy színpadi műfajban jelennek meg Jókaihoz köthető alkotások. Ezek a következőképpen oszlanak meg: dráma (13), népszínmű (6), rémdráma (1), melodráma (1), színmű (12), ábrándkép (1), vígjáték (4), énekes bohózat (1), népdráma (1). Ha ezekhez a számokhoz hozzáadjuk az 5 operettet, és az 1 operát, megkapjuk a 46, Jókaihoz köthető színpadi művek számát.”² Jelentősen megnövelné ezt a számot, ha hozzávennénk a további filmes és hangjátékos, hangoskönyves adaptációkat, amelyek között olyan „örök érvényű” alkotások is születtek, mint Várkonyi Zoltán filmjei: *A kőszívű ember fiai* (1965), *Egy magyar nábob*, Kárpáthy Zoltán (1966) vagy Csajági János rádiójátéka: *Az arany ember* (1965).

Ám Jókai színműíróként mégsem hagyott maradandó műveket maga után. Vajon miért? Regényei már több mint másfél évszázada népszerűek, s a színház egész életén végigkísérte. Fiatalkorában Szigligeti Edéknél lakott. 1857-ben kedves pályaképet fest róla: „Összesen hatvanegy színművet írt!... éljen annyi esztendő, ahány színművet ír, de miután minden esztendőben kettőt, hármat is ír, kívánságom képtelenség volna; e helyett azt óhajtom, hogy éljen oly sokáig, amíg színművészetünkben és irodalmunkban munkásságának gyümölcsei kedvesek leendnek; – akkor pedig ugyan megvénülhet.”³ Állítólag – anekdotába illően – 1848. március 15-én a Nemzeti Színházban Gertrudis szerepében ismerte meg feleségét, Laborfalvi Rózát, a korszak egyik leghíresebb színésznőjét. Második felesége, Nagy Bella szintén szí-

nésznő lett a Nemzeti Színházban, Jókai saját darabjaiban előszeretettel szerepeltette. Jókait a zenéhez is szoros kapcsolat fűzte Liszt Ferenc, Erkel Ferenc és Richard Strauss barátsága révén. Kerényi Ferenc egyenesen így látja: „Mindig is jobban vágyott színpadi sikerekre. Zajos diadalokat szeretett. Az elbeszélő művek nyomán elvetett tetszés észrevétlenül, lassan nő, mint az aloé, s csak az élet végén virágzik. A dráma egy óra múlva lombos pálmává izmosodik, s már ott a lámpáknál mindjárt meghozza datolyáit.” A Kerényi Ferenc hagyatékában fennmaradt tanulmány így folytatódik: „Mikszáth Kálmán vetette papírra ezt az eszmefuttatást, megörökítve az írófejedelem már-már görcsös törekvését a színpadi sikerekre, rámutatva egyúttal az azóta is számos példán megfigyelhető irodalmi-színházi jelenség magyarázatára. Mikszáth abban is rátapintott a lényegre, hogy már a kortársak világosan látták: dramaturgiai leleményesség, nyelvi jellemzés, színpadi hatások kimódolása terén Jókai messze elmaradt mind a fél nemeszedéssel előtte járt Szigligeti Ede, mind pedig az ugyanennyivel fiatalabb Csiky Gergely mögött. Hogy mégis voltak sikerei, az több okból ered, és ezek sorában (a korizlés ismerete, a politikai belehallás lehetősége, a deklamáció szépsége, a szépíró tekintélye mellett) feltétlenül figyelembe kell vennünk Paulay Edének, a Nemzeti Színház 1878 és 1894 közötti igazgató-főrendezőjének szerepét. Paulay elsősorban mint a nagy magyar drámai költemények első színpadra állítója (*Csongor és Tünde*, 1879; *Az ember tragédiája*, 1883) írta be nevét a magyar művelődés történetébe, ám nem kevésbé izgalmas a Jókaihoz fűződő munkakapcsolatának története sem. Izgalmas és tanulságos, hiszen ez volt az első eset Magyarországon, amikor egy kiemelkedő talentumú, elismert, de nem elsősorban színpadi tehetségű író egy színházszervező-rendező együtt-munkálkodásának köszönhetette sikereit a világot jelentő deszkákon.”⁴

Jókai szervezetileg is kapcsolódott a színházhoz: 1871. április 6-án az első magyar színészkongresszuson beválasztották a központi kormánytanácsba, az Országos Színészegyesület 1894 januárjában örökös és tiszteletbeli dísztagjává fogadta. Színháztörténeti munkái halála után

¹ CSIRÁK Csaba: *Jókai Mór és a színház* = Szamos.ro, 2024. június 20. https://szamos.ro/jokai-mor-es-a-szinhaz/#_ftn3

² Uo.

³ JÓKAI Mór: *Szigligeti* (1857) <https://www.arcantum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor->

[osszes-muvei-1/iroi-arckeppek-10FD7/szigligeti-ed-11536/szigligeti-11537/](https://www.arcantum.com/hu/online-kiadvanyok/Jokai-jokai-mor-)

⁴ KERÉNYI Ferenc: *Jókai Mór és Paulay Ede. Egy színházi munkakapcsolat történetéből* = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2014, 6. sz., 832–839., 832.

jelentek meg: *A magyar színészet hőskora* (1913), *A Nemzeti Színház múltjából* (1914).

Ha ma nem is nagyon tartjuk számon Jókait mint színműrit, saját korában elismert és kedvelt drámaszerző volt. A legtöbb színdarabját csupán néhányszor játszották, ez azonban a korszakban általános volt. Színdarabjait főként a Nemzeti Színháznak szánta, de más budapesti és vidéki színházak, sőt Bécsben, Hamburgban és Angliában is játszották egyes darabjait. A legnagyobb sikert elért drámáját, *Az aranyembert* 1884 és 1937 között csak a Nemzeti Színház 252-szer játszotta,⁵ azóta azonban ez a mű is lekerült a színpadokról – pedig talán volna rá igény (hiszen a regény máig méltán népszerű). Napjainkban egyedül *A cigánybáró* van színpadon (ifj. Johann Strauss operettje, Jókai Szaffi című novellájából írta Ignaz Schnitzer), bár a köztudatban ezt nem kötik össze Jókaival. „Jókai szerepét, mint a szöveggönyv alapjául szolgáló mű íróját, *A cigánybáróval* foglalkozó szakirodalom változó intenzitással, de számontartja” – írja Zentai Mária,⁶ majd hozzáteszi, hogy egy nagy monografikus Cambridge-ben megjelent munkájában viszont ez áll: „Nagyon termékeny, de mára csaknem elfeledett 19. századi író.” Jól reprezentálja a Jókai-művek divatját a szatmárnémeti színház kimutatása. Eszerint 1947-ig gyakran szerepeltek Jókai-színművek a repertoárban, ezt követően azonban már csak egy-egy rendezőhöz köthetően: az 1970 és 1975 közötti időszakban, valamint 1999-ben és 2000-ben volt Jókai-bemutató.⁷ 2008-ban a kecskeméti Katona József Színház próbálkozott Jókai-darab föllevenítésével.⁸

Jókai művei alapján készült operettek: a *Tüskerőzsa* (Jacobi Viktor, szöveg: Martos Ferenc), a *Szerellem rózsája* (Csányi Mátyás, szöveg: Galetta Ferenc), a *Cserkészslány* (Telekes Béla), a *Trenk báró* (Albini Felix, szöveg: Alfred Willner és Robert Bodansky). A *Dózsa* című drámából Szigligeti Ede írt szöveggönyvet Erkel Ferenc *Dózsa György* című operájához. Énekes színművek: *Világ szép leányok*, *Két gyám* (Szenfy Gusztáv), *Bolondok grófja* (Konti József), *A lőcsei fehér asszony* (Barna Izsó), *Hős Pálffy* (Erkel Gyula).⁹ Csak Szatmárnémetiben *A cigánybárónak* harminckettő, *Az aranyembernek* huszonegy,

a *Szigetvári vértanúknak* hét bemutatója volt. A bemutatók száma nincs egyenes arányban az előadások számával. Előadásszámban vezet: *Az aranyember* (210), *A cigánybáró* (80), *A kőszívű ember fiai* (41).¹⁰

Egyes bemutatók sokkal inkább az ünnepektől regényíróknak szóltak, mint magának a darabnak; de talán igaz ennek a fordítottja is: „korabeli sikereihez, főleg nemzetközi porondon, mindenképpen hozzájárulást jelentettek drámái, regényeinek színházi adaptációi, színrevitelei”, írják a színházi munkásságáról szóló kötet előszavában.¹¹

Jókai színműírói pályája az irodalomtörténeti leírások szerint tizenhét éves korában indul *A zsidó fiú* című ötfelvonásos romantikus történeti drámával, és hetvenkét éves koráig, a *Leventéig* ível. Ugyanakkor a *Levente* után is születtek még színművei: például *Helvila*, *Melyiket a kilelenc közül?*, *Fekete vér*. Lenne mit előbogarászni a Jókai-filológiának. Jókai színműíró tevékenységének számbavétele azért nehéz, mert nem minden darabját mutatták be, egyik csak kéziratban létezik az OSZK, az MTA kéziratára vagy az OSZMI, esetleg színházi kéziratárban. Ugyancsak nehezíti a számbavételt, hogy a Jókai drámáit közreadó, alapos jegyzetekkel ellátott kritikai kiadás egyes darabjai különböző szemlélettel készültek, és a kiadás még csak nem is teljes. Az 1971-ben megjelent első kötet az 1843 és 1860 közötti időszak termését mutatja be. 1974-ben jelent meg a harmadik (!) kötet az 1888 és 1896 közötti időszak, 1987-ben a negyedik kötet az 1897 és 1904 közötti időszak drámáival. Hiányzik tehát az 1861 és 1887 közötti, színműírói szempontból valószínűleg legtermékenyebb alkotó korszak, valamint az 1896 utáni korszak kritikai számbavétele.¹²

Manapság aligha akad valaki, aki egyetlen Jókai-dramát is ismerne. Hogyan lehetséges, hogy saját korában népszerű volt drámaírónak is, mára azonban színműíróként szinte teljesen feledésbe merült? A választ már 1934-ben Pintér Jenő megadta: „Mint drámaíró nem alkotott hosszúéletű munkákat. A maga idejében érdemes szolgáltatott a fejlődő magyar színpadnak, utóbb azonban leszorult arról az előkelő helyről, ahová az önkényuralom és kiegyezés korának dramaturgjai és színházlátogatói so-

⁵ SZALISZNYÓ Lilla: *Textológiai és filológiai megfontolások Jókai Mór regényadaptációinak (újra)értelmezése kapcsán* = „...nekem is van egy hőstemem, amivel dicsekedni lehet”. *Dráma, adaptáció és teatralitás a Jókai-jelenlétben*. Szerk. HANSÁGI Ágnes, HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Tempevölgy könyvek, 2023, 64–108., 69.

⁶ ZENTAI Mária: *A Szaffitól A cigánybáróig* = Uo., 158–178., 162.

⁷ CSIRÁK: i. m. (2024)

⁸ JÁSZAY Tamás: *Se hús, se hal*. Jókai Mór: A komédiás had, avagy Thespis kordéja. *Katona József Színház, Kecskemét* = *Revizor*, 2008. október. 5.

<https://revizoronline.com/jokai-mor-a-komedias-had-avagy-thespiskordeja-katona-jozsef-szinhaz-kecskemet/>

⁹ CSIRÁK: i. m. (2024)

¹⁰ Uo.

¹¹ [HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán]: *Előszó* = „...nekem is van egy hőstemem...”, i. m. (2023), 7–12., 8.

¹² JÓKAI Mór: *Összes művei. Drámák I. (1843–1860)*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte SOLT Andor, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp., Akadémiai, 1971; Uő: *Összes művei. Drámák III. (1888–1896)*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte RADÓ György, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp., Akadémiai, 1974; Uő: *Összes művei. Drámák IV. (1897–1904)*. Kritikai kiadás. Sajtó alá rendezte MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, szerk. LENGYEL Dénes, NAGY Miklós, Bp., Akadémiai 1987; rövid: JÖM I. (1971); III. (1974); IV. (1987)

rozták. Színműírása romantikus drámaköltészet volt, az életet a képzelet túlzásaival mutatta be.¹³ A válaszhoz azonban szükség lenne alapos kutatásra. „A Jókai-kutatás mindmáig adós a színházi, zenei, zenés-színházi, filmes, rajzfilmes, képregényi és hibrid adaptációk szisztematikus számbavételével, valamint annak mérlegelésével, miként hatottak ezek a transzpozíciók, mediális áthelyezések a szövegek értékelésére, értelmezésére.”¹⁴ A Jókai-adaptációkat először Zsigmond Ferenc¹⁵ centenáriumi monográfiája tekintette át. Két évvel később az *Irodalomtörténetben* Perényi József¹⁶ két részben foglalkozott Jókai drámaírói munkásságával – de korántsem teljes értékűen. Vértessy Jenő¹⁷ és Galamb Sándor¹⁸ drámatörténeteiben szerepelnek Jókai-színművek is. Hegedűs Géza és Kónya Judit¹⁹ drámatörténete csak a *Dózsát*, „Jókai legjelentősebb drámai alkotását” tárgyalja. 2012-től Balatonfüred városa és a *Tempevölgy* online folyóirat konferencia- és kiadványsorozatban foglalkozik a Jókai-kultusz újjáélesztésén, valamint a „Jókai-kánon” megújításán.²⁰ Ennek kapcsán külön kiadvány is megjelent Jókai drámáiról és egyéb adaptációiról.²¹

Jókai színművei és sikerei

Jókai főbb színművei: *A zsidó fiú* (átdolgozott változata: *A kincstárnok*), *A varchoniták*, *Manlius Sinister*, *Könyves Kálmán*, *Dózsa György*, *A szigetvári vértanúk*, *Milton*, *Az aradi hős nők*, *A murányi hölgy*, *Levente*. Novellából, regényből dramatizált művei: *Dalma*, *Szép Mikhál*, *Az arany ember*, *A fekete gyémántok*, *A bolondok grófja*, *Keresd a szívet*, *Fekete vér és Helvila*. Népszínművei: *A két gyám*, *A földönfutó*, *Világszép leányok*. Alkalmi darabok: *Hős Pálffy*, *A jószívű ember*, *Olympi verseny*, *Földön járó csillagok* (*Thespis kordéja*), *Harangok*. Társadalmi dráma: *A hulla férje*. Természetesen több drámáról van szó: például *A gazdag szegények*, a *Barangok vagy a paeoniai vojvoda*; ám ezeken kívül is (*Alina*, *Immetullah*, *Keresd a szíved*). Vajon miért nem sikeresek ezek a színművek, adaptációk? Perényi József szerint: „Jókai a jellemzés terén és a megokolásban a leggyengébb, már pedig a dráma lényege ezeken alapul. Jókai a dramatizálással tulajdonképpen megtépázza regényeit. Regényeinek legfényesebb részei semmivé válnak a drámákban. Valamennyi dramatizált regénye közül csak

Márkus Emilia
Noémi
szerepében,
Az aranyember,
Színház és Mozi,
1949. június 15.
© Arcanum

egy, *Az aranyember* tartotta magát a színpadon, a többi... néhány előadás után lekerült a műsorról.”²² De akkor a saját korszakában miért volt mégis némelyiknek sikere? „Olyan hangon szólalt meg, mely mindig megtalálta az utat hallgatói szívéhez... Ebben az időben a Nemzeti Színház volt tulajdonképpen az egyetlen hely, ahol a nemzeti szellem, a nemzeti élet megnyilatkozhatott. Jókai ebben az áldatlan, szomorú időben néhányadmagával élesztette

¹³ PINTÉR Jenő: *Magyar irodalomtörténete. VII. kötet. A magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában*. Bp., Magyar Irodalomtörténeti Társaság, 1934

¹⁴ [HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán]: *Előszó* = „...nekem is van egy hőstetem...”, i. m. (2023), 7–12., 8.

¹⁵ ZSIGMOND Ferenc: *Jókai*. Bp., MTA, 1924

¹⁶ PERÉNYI József: *Jókai Mór, a drámaíró [I–II.] = Irodalomtörténet*, 1926, 1. sz., 8–12.; 2. sz., 72–76.

¹⁷ VÉRTÉSSY Jenő: *A magyar romantikus dráma (1837–1850)*. Bp., MTA, 1913

¹⁸ GALAMB Sándor: *A magyar dráma története 1867-től 1896-ig [I–II.]*. Bp., MTA, 1937/1944

¹⁹ HEGEDŰS Géza – KÓNYA Judit: *A magyar dráma útja*. Bp., Gondolat, 1964

²⁰ *Tempevölgy Online. Kultúra – Művészet – Tudomány*
<https://tempevolgy.hu/index.php/konyvek>

²¹ „...nekem is van egy hőstetem...”, i. m. (2023)

²² PERÉNYI: i. m. (1926), 74.

a nemzeti érzést, táplálta a nemzeti lelket drámáival éppen úgy, mint regényeivel is... Az akkori közönség nemcsak élvezni akart, hanem inkább lelkesedni, reményt meríteni. A történeti drámák tulajdonképpen buzdítottak, lelkesítettek, tanítottak. A Nemzeti Színház a nemzet igazi iskolájává lett, a drámaíró és a színészek tanító mesterek, kiknek ajkairól mohón lesték a vigasztaló, biztató szavakat. Az ötvenes években senki sem tudott a magyar közönség szíve szerint pompásabban, magával ragadóbban, hatalmasabb szuggesztív erővel írni, mint Jókai. Az ő hangzatos verseit hatásosan lehetett szavalni és ugyanebben az időben senki sem tudott oly szépen szavalni, mint Jókainé, Laborfalvi Róza. Jókai drámái a maguk idejében értékek voltak.”²³

Jókai pályakezdő drámái jambusos történeti tragédiája *A zsidó fiú* 1842–1843-ban született. Hőse II. Lajos király kincstárnoka, aki nagy vagyont szerez, hogy nőül vehesse Juditot. Judit mást szeret, kedvesével együtt megöli magát, a kincstárnok hazaárulás miatt máglyára kerül. A darabot a Nemzeti Színház elfogadta, de a cenzúra nem engedte színpadra. Jókai megsemmisítette az eredeti kéziratot, szövege azonban megmaradt Petőfi Sándor másolatában (jelenleg az MTA kéziratárában van). Megírása után félszáz esztendővel a nemzeti díszkiadás sorozatában jelent meg. Jókai ettől a munkától számította írói pályáját.

1846-ban a Nemzeti Színház bemutatta Jókai *Két gyám* című népszínművét. A darab nem aratott sikert, ahogy a következő népszínműve: *A földönfutó* (1850), valamint *A hulla férje* (1851) című rémdrámája sem. Jókai nem keseredett el, sikeres színpadi munkája lett a *Dalma* (1852), a hazájáért szerelmét is feláldozó avar királyleány története. A darabot költői nyelvéért és hazafias eszméiért szívesen fogadta a közönség. Sikeres volt a *Manlius Sinister* (1853), amely az őskeresztény katakombák és a császári Róma fertőjének világában játszódik. A közönség kedvelte történelmi drámáit: *Könyves Kálmán* (1859), *Dózsa György* (1857). A „verses történelmi szomorújátékot” a Nemzeti Színház 1857. november 3-án mutatta be. Dózsa szavait a darab elején és végén dörgő taps fogadta. A felbujtó erejű drámát a Nemzeti Színház zsúfolt házakkal játszotta: 1857-ben kétszer, 1858-ban hétszer került színre. A siker további jele, hogy Erkel Ferenc e Jókai-dramából (Szigligeti librettójára) operát írt. Ennek ősbemutatója 1867. április 6-án volt a Nemzeti Színházban. Azóta csak ritkán próbálkoztak az opera bemutatásával, ezek a próbálkozások nem jártak sikerrel. A *Dózsa György*-dráma körül heves vita folyt. Gyulai Pál a *Budapesti Szemle*-ben megtámadta a szerzőt, szerinte Jókai vakmerő játékot űz a történeti személyekkel, jellemüket, a történelmi

tényeket meghamisítja. Jókai válaszolt a bírálatra, viszonyuk elmergesedett.

A *Dalmát* 1858-ig tizenegyszer játszott a sikerrel a Nemzeti Színház. *Manlius Sinister* 1862-ig hét, a *Könyves Kálmán* 1864-ig tizenkét előadást ért meg, később többször felújították, 1885-ben a bécsi Burgtheaterben is színre került. A *Szigetvári vértanúk* (1860) Zrínyi Miklós és Szulejmán szultán korában játszódik. Anna vőlegényét elfogják a törökök, a magyar vitéz törökké lesz, később mint a szultán követe jelenik meg az ostromlott várban... A hatásos jelenetek, a költői párbeszédek elnyerték a közönség tetszését. 1866-ban a hős Zrínyi Miklós halálának háromszázadik évfordulóját ennek a nagy sikerű tragédiának az előadásával ünnepelte a nemzet. 1867-ig harmincszor került színre. A *Milton* (1876) az angol történelembe vezet. A címszereplő, a költő és államférfiú, megtagadja leánya kezét egy királpárti lovagtól, aki bosszút esküszik, elcsábítja a vak költő ifjú nejét... Sok szép gondolat, igaz érzés és néhány regényes jelenet, nyelvi gazdagság jellemzi a darabot. A darabot a Nemzeti Színház közönsége jól fogadta, de a kritikusok gyöngye kompozíciónak tartották. A dráma 1894-ben egy londoni színházban is színre került.

Jókai alkalmi darabjai közül a *Hős Pálffy* a királyi pár dicsőítésére készült. Előadását 1897-ben Ferenc József és Erzsébet királyné is végignézte a Nemzeti Színházban. A Vigszínház megnyitására írta modern meséjű vígjátékát, a *Barangokat* (1896).

Történeti vígjátékai közül *Az aradi hős nők* meséjét a Péro-lázadás korába helyezte. A *murányi hölgyben* Széchy Mária történetét dolgozta fel. Népszínműve: a *Világszép leányok*. Regényeit és novelláit szívesen dramatizálta. A *Szép Mikhálban* (1877) az egykorú hírlapok bohózzattal vegyes rémdrámát láttak. Az *aranyembernek* (1884) – ahogy említettem – rendkívüli sikere volt, Jókai színdarabjai közül ez a színmű maradt legtovább műsoron. A *Fekete gyémántok* (1885) dramatizálása hamar lekerült a színpadról, de Hamburgban százötven előadást ért meg. A *bolondok grófia* (1887) énekes bohóság. További átdolgozásai: a *Gazdag szegények* (1893), a *Keresd a szíved* (1896), a *Helvita* (1897), a *Fekete vér* (1898). A *Földön járó csillagok* (*Thespis kordéja*, 1890) alkalmi színmű, alcíme szerint: „drámái prolog a magyar színművészet százesztendős örömnapijára”, illetve Kelemen László 1790-ben alapított színtársulatának emlékére. A darabban megjelenik Kelemen László mellett Kazinczy Ferenc is: „Kazinczy: ...a magyar nemes már nem beszél / Apáinak szép zengő nyelvén, / De egy holt idegen nyelvet kalatylol, / Azon darál tanácskozásiban / Országgyűlés, törvényszék termiben. / Saját nyelvét elgyomosítja véle. / Ez a magyar nemzet-

²³ Uo., 75–76.

nek halála. / Amit török, tatár belőlünk fenhagyott, / Azt elpusztítjuk mink saját magunk. / Nyelvében él a nemzet. ...Emeljünk, a mint hajdan várakat – / A tudomány és művészet menhelyeül / Akadémiát és theatrumot...”

A *Földön járó csillagokat* 1890-ben csak néhányszor játszották a Nemzetiben, Győrben és Kolozsvárt, címe azonban szállóigévé vált. 2008-ban – a kritikák szerint – nem nagy sikerrel felújította a kecskeméti Katona József Színház.²⁴ A színmű Paulay Ede felkérésére született: „az éppen születése századik évfordulójának ünneplésére készülő magyar színjátszás a nagy író művével kívánt emlékezni Kelemen Lászlónak és truppjának úttörő erőfeszítéseire. A huncut Jókai azonban a patetikus tiszteletadás helyett az első hazai csepürágók kisszerű álproblémáinak szinte realista kifigurázását választotta témájaként. Önféjűsége nem maradt következmény nélkül: a megbízó Paulay pironkodva adta vissza az opuszt újraírásra. A második verzió, mely a *Földön járó csillagok* címet viseli, már a megbízó meglegedésére szolgált, a jubileum alkalmából, 1890. október 24-én be is mutatták. Kölcsönkenyér viszájár: a Pesti Hírlap a premier napján leköszölte az eredeti, a Jókai szintén e hasábkon korábban olvasható levele szerint »sós« darabot, hogy a másik, a »cukros« változat nézői érzékelhessék majd a különbséget. Az alkalmi színmű sikertörténete itt be is fejeződött, s bár nagyritkán műsorra tűzték hazai színpadokon, a legalaposabb irodalomtörténetek is bőszen hallgattak róla. Mindez nem baj, hiszen a szerzőt elsősorban nem ezért szeretjük: a kecskeméti bemutatót látva egyértelművé válik, hogy a színműíró Jókaira nem véletlenül nem csodálkozott rá eddig a színházi szakma, sőt feltételezem, hogy nem most fog ugrásszerűen megnőni a Jókai-premierek száma.”²⁵

A *Levente* mint összegző, összművészeti mű

Jókai a millennium (ezredéves ünnepek) alkalmából *Levente* címmel ötfelvonásos, hét szakaszból álló történelmi drámai költeményt írt a Nemzeti Színház számára. 1897 novemberében nyújtotta be a színháznak. A sajtóban közzétették, hogy 1898. március 15-én bemutatják, majd a bemutatót április 11-re csúszatták, de akkor sem került színre, ahogy azóta sem. Jókai 1898-ban könyv alakban megjelentette, és 1898. október 31-én az MTA-n felolvasta az utószót, amely a korabeli nyelvészek nemtetszését váltotta ki – ugyanis nyíltan ellenszegült az

akkor megerősödő finnugrista nyelvrokonsági elméletnek. De a drámával az első gond annak hossza, valamint a nagyszámú régies nyelvi kifejezése volt. Jókai engedte az előjáték törlését, és a százvalahány régi szó kicserélését „mostani valutára”.²⁶ Az átdolgozás megtörtént, hozzákezdtek a rendezőpéldány elkészítéséhez, de a munka valamilyen okból abbamaradt.²⁷ Pedig elkészült a *Levente* zenés változata is, amely megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Színháztörténeti és Zeneműtár színháztörténeti gyűjteményében.²⁸ Jókai a *Leventét* a munkásságát megkoronázó, összegző, retrospektív, mondhatnánk: összművészeti műnek szánta. Negyven éve hordozta magában egy magyar *Nibelung-ének* tervét, romantikus elképzelései rokoníthatók Wagner *Ringjének* világával. Fölébredtek benne ifjúkori festői próbálkozásai. Ő inspirálta (rokona) Feszty Árpád *A magyarok bejövetele* című körképének gondolatát is. Egy vélemény szerint a *Feszty-körképet* a *Levente* illusztrációjának is tekinthetjük. Jókai saját kutatásai és elgondolásai alapján meséli el Árpád vezér fiainak történetét, a kazárok által birtokolt terület meghódítását. A történet drámai (etikai) magva a honfoglalás kori etnikai összeütközések kapcsán Árpád négy felnőtt fiának halála; mintegy feláldozásuk a letelepedésért, az új hazáért. A drámából azonban hiányzik az igazi drámaiság, az „örök emberi”. *Levente* alakja nem kidolgozott, nem igazi tragikus hős, nem vétett semmit, mégis meg kell halnia. Jókai honfoglalás kori nyelvezet illúziójára is törekedett. Mint minden művében, itt is lubikolt a nyelvi régiségekben. Maga is érezte ennek visszás jellegét, ezért a színészek számára felkínálta a szöveg („tájszólam”) egyszerűsítését. Azonban a *Levente* megmaradt a nyelvi archaikumok iránt érdeklődők könyvdrámájának; recepciója, visszhangja nincs, és valószínűleg olvasója sem.

Olykor Jókai nyelvi törekvései valóban erőszakoltak. Az irodalmárok és a nyelvészek általában kritizálják Jókai szóhasználatát. Szabó Zoltán nyelvész, stilisztá még a legkevésbé: „Azonnal feltűnik a szavak romantikus kultusza. Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban. Ebben még az sem zavarja, ha nem hitelesek... Szóhasználatában sok a túlzás... jellegzetes az ellentételezés... az ellentétes jelentésekről, ellentétes szóhangulatok igazi erejéről beszélő nevei, az erőteljesen ellentétes jellemek tájékoztatnak a legjobban.”²⁹ A nyelvész-irodalmár Tolnai Vilmos túlzó archaizáló nyelvi törekvésnek tulajdonítja a *Levente* sikerelenségét: „Különös gondja volt, hogy *Leventé*-jében

²⁴ JÁSZAY: i. m. (2008)

²⁵ Uo.

²⁶ JÖM IV., i. m. (1987), 391.

²⁷ Uo., 392.

²⁸ JÓKAI Mór: *Levente. Tündérvjáték = Tündérvjáték a honfoglalás köréből*

4 képben. Zenéjét szerezte SÁROSI Ferenc. Szövegkönyv. Címlap és belső hátlap [160.]. Jelzet: NSz J 134/2. OSZK Színháztörténeti és Zeneműtár színháztörténeti gyűjtemény

²⁹ SZABÓ Zoltán: *A magyar szépirodalmi stílus történetének fő irányai*. Bp., Corvina, 1998, 146–147.

Stefanik Irén — Timea, a török leány szerepében

AZ ARANYEMBER

Békéscsabán

Ki ne emlékeznék a Jókai-hűsökre közül Timár Mihályra, az aranyemberre? Brazovics hajóbiztosra ő, a szerencséskező kalmár, aki szinte népmesei mítoszokból nő bele a múlt század elejének polgári világába. Így állítja elénk Jókai, de a drámában egészen más hős őt testet. Révész Pál átdolgozásában Timár jószándékú, de habozó, gyenge emberre formálódik, aki önkénytelenül is boldogtalanná teszi környezetét. Ha az alak átfarmolásának jogosságán nem is vitázunk, még mindig fennmarad egy kérdés. Miféle furcsa dráma az, ahol a boldogtalan eorsók felidézője nem bűnhődik, hanem végül is eléri célját?

Ez a darab nagy ellentmondása és ez az ellentmondás erősen próbára teszi a rendezőt, Földes Róbertet. Ez az egyik magyarázata annak, hogy a kilenc képből álló dráma előadása kissé mozaikszerű, a hősök magatartásukban nem mindig következetesek, sok

kérdés nyitva marad a néző előtt, egyik-másik szerep felfogása ellentétbe kerül a szöveggel. A rendező birkozása a darabbal tehát nem mindig eredményes.

A szereplők közül a legnehezebb feladat a színpadon régen látott Rassy Tibornak (Timár Mihály) jutott. Az események sodrában elvezető passzív főhős alakjának megformálása mégis sikerültnek mondható. Természetes játékmódra, szép szövegmondásra, maszkja, mind hozzásegíti ahhoz, hogy hihetővé váljék: miként alakul át az aranyember sáremberre. Daniss Győző (Brazovics Athanáz) hosszú színészi múlt értékes tapasztalataival formál meg egy lelketlen kalmárt. Alakítása tetszetős és kiegyensúlyozott. Mellette az előadás legjobbjai közé tartozik Almási József (Fabula kormányos). Ő ebben a gazdag környezetben, a pénz világában a szegény nép fia. Szívből nőtt, lélekben formált alakítása sokszor kapott nyíltszíni tapost. A női főszereplők kevésbé tetszettek. Stefanik Irén (Timea) az első kép után, ahol szinte hangtalanná kény-

szerítik a körülmények, fokozatosan nő hozzá szerepéhez, Teréza (Pandur Teréz) szép szövegmondásra tetszett, Zsófia (Ruttkay Mária) nehéz, de hálás szerepben még egyenetlen alakítást nyújtott.

A díszleteket Kiss Jenő készítette. Senki szigetének romantikus, szép környezetet pompásan talál bele Jókai fantáziájába. A ruhák — Kiss György és Dávid Józsefnek munkája — korhűek, jól megválasztottak.

Egy-egy színház körül csoportosuló színészek munkája akkor lesz igazán művészi, ha együttesé, követsévé válik. A békéscsabai színház színházi kultúrájának legfrissebb hajtszá és nem szabad csodálkoznunk azon, ha első előadásán még nem forrt együttesé. Ennél a kérdésnél az idő fontos tényező és reméljük, hamarosan összeérlelődnek. Jó úton haladnak. Ennek bizonyossága az is, hogy a Jókai nevét viselő színház a megnyitás ünnepélyes pillanatában Jókai Mórhoz fordult és Békéscsaba felszabadulásának 10. évfordulóján „Az aranyember”-rel köszönti közönségét.

Vitányi János

Szilágyi Lajos (Kadisa), Daniss Győző (Brazovics Athanáz), Ruttkay Mária (Zsófia) „Az aranyember” békéscsabai előadásán

Az aranyember
bemutatójáról
tudósít
a Színház és Mozi
1954. október
1-jei száma
© Arcanum

necsak az ősmagyar észjárását állítsa helyre, hanem még a nyelvet is. Keresi az ősi szavakat.³⁰ „Ezekben a »régiségekben« főleg Ipolyi mythológiája a ludas, mely Jókainak egyik legállandóbb és legkedvesebb olvasmánya.”³¹ A *Levente* „a mende-monda szerint azért nem került előadásra, mert a színészek nem bírták megtanulni a furcsa szavakat.”³² A darab kapcsán kifogásolják, hogy bár a címe *Levente*, de a drámában nem is központi alak, alakja nem kidolgozott, nem vétett semmit, és meg kell halnia,³³ „kicsinyes szerelmi bonyodalomban bukik el a hős.” „A darab

olvasása – keresett régiessége miatt – fárasztó... Az egész munkát túlzásfúltság jellemzi, sok benne a költészet és a honfoglalás történetét a tündérmese rózsaszínű felhőjébe burkolja.”³⁴ Mások mellett már Zsigmond Ferenc megjegyzi: Jókai bonyolult jellemet sohasem tud helyesen ábrázolni.³⁵ Mályuszné Császár Edit úgy véli, hogy a *Levente* „könyvdrámává finomult alkotás”, a „*Levente* szép könyvdráma, lehet esetleg jó filmforgatókönyv.”³⁶ De nem olvassák, és film sem lett belőle. Jókai olvasásának megkönnyítésére korábban már öt nyelvész munkájaként készült egy Jókai-szótár.³⁷

A *Levente* honfoglalás kori történet. A dráma alapötlete abból a valószínűleg téves föltételezésből fakad, hogy Árpád négy fia nem érte meg a honfoglalást, csak a Kárpát-medencében született ötödik fiú, Zsolt. Nagyszámú szereplőgárdája különleges, már abban a korban sem ismert titulusokkal és nevekkel szerepel: csakán, kincsur, főbokolábrás, rabonbán; majd a további felsorolásban, olykor nehezen megfeythető foglalkozású személyek: kazár őrpatak, geisák, cifrák, legyezők, tömlősök, igrecesek, bokolábrások, garaboncok, lyüükik, paszkoncák, horkáz, billogos, gyászleányok stb. Ménrót négy lánya: alirumna. Az alirumnák bűvös nők a hunoknál, itt gonosz tündérek. A (nyelv)történeti neveken túl a drámában még százat meghaladó különleges szó szerepel, amelyet Jókai 226 lábjegyzetben magyaráz.³⁸ Jókai a drámában egy honfoglalás kori (IX–X. századi) nyelvet kívánt érzékelteni. Mivel ebből a korból nincsen főljegyzett magyar nyelvű szöveg, történeti forrásokhoz, mitológiai, néprajzi és nyelvészeti munkákhoz, valamint a nyelvjárásokhoz fordult. A kritikai kiadás pontosan rekonstruálta Jókai forrásait (amelyekre egyébként az író is utal lábjegyzeteiben. Ipolyi Arnold *Magyar Mythológiája* (1845) kedvelt olvasmánya volt, felhasználta Anonymus és Kézai krónikáit, Horváth Mihály történeti, Orbán Balázs *Székelyföld* című munkáját, a *Csíki székely krónikát* (1533?), Diószegi Sámuel *Magyar fűvész könyvét*, szótárakat: Szinnyi *Táj-szótárát* és a Czuczor–Fogarasi-szótárt, valamint a boszorkányperek anyagát.

Az efféle régies nyelvteremtés mindig anakronisztikus, és általában terméketlen, ám örök stilisztikai viták tárgya: mennyire kell korhűnek lennie egy történeti esemény rekonstrukciójának, különösen akkor, ha az eseményekről, körülményekről nincs biztos tudásunk. A nyelvi-stilisztikai megítélésben azt szoktuk mondani, hogy a „jelzés-szerűség” megfelelő. Jókai is így járt el: archaikus (részben

³⁰ TOLNAI Vilmos: *Jókai és a magyar nyelv = Magyar Nyelv*, 1925, 5–6. sz., 85–100., 93.

³¹ Uo., 90.

³² Uo.

³³ JÖM IV., i. m. (1987), 407., 409.

³⁴ PERÉNYI: i. m. (1926), 74.

³⁵ ZSIGMOND: i. m. (1924), 322.

³⁶ JÖM IV., i. m. (1987), 394.

³⁷ *Jókai-szótár I. A–K; II. L–Zs.* Készítette BALÁZS Géza et al., Bp., Unikornis, 1994

³⁸ JÖM IV., i. m. (1987), 417–468.

nyelvjárási) szavakkal, kifejezésekkel jellemzi, illetve inkább érzékelteti a fiktív, „Árpád korabeli” nyelvet. Ezt egyesek túlzásnak vélik, és „keresett régiességek” tartják.³⁹ Jókai kedvelői viszont szívesen merülnek el ebben a nyelvi tengerben. A nyelvi archaizáló történetmesélés a későbbiekben is felbukkan a magyar irodalomban (és rendszerint mindig vitát is vált ki), gondoljunk Gárdonyi Géza, Kodolányi János, Móricz Zsigmond történeti tárgyú regényeire.⁴⁰

Jókai drámaírói „talentuma”

Általános vélemény szerint is: Jókai „drámaírói talentuma is kétségtelenül gyöngé.”⁴¹ Az 1960-as évek irodalomtörténeti összefoglalója ugyancsak így vélekedik: „A dráma nem volt Jókai tehetségéhez illő műfaj, hangos színpadi sikereit (pl. *A szigetvári vértanúk*, 1860) rövidesen elfeledték, kezdeményezései, sokszínűsége azonban mégis hatott a kortársakra, főképp Szigligetire.”⁴² Pintér Jenő összegyűjtötte a kritikus véleményeket⁴³: Salamon Ferenc szerint a *Könyves Kálmánból* hiányzik a drámai egység; a motiváció kétes lélektani hipotéziseken nyugszik. Beöthy Zsolt szerint a *Dózsa Györgyben* nincs igazi lélekismeret. A főhős alakja tele van ellentmondásokkal, bukása nem belső fejlődés szükségszerű végpontja, hanem valóságos véletlenség. A parasztsereg és vezérei mintha nem saját sorsukból, hanem Voltaire-ből merítették volna eszméiket és erőtlenül rajzolt szenvedélyüket. A tragédia igazi élet nélkül való, de dikciója eszmékben gazdag, pátosza merészen nekilendülő, lírai részletei meghatók. Bayer József a *Szigetvári vértanúkról* azt írja, hogy a darab panoráma, beszélő alakokkal. Zsigmond Ferenc szerint Szigetvár védői között nincsen senki, akinek lelkében valami változás, fejlődés, mozgalom, egyszerűen történés esnek meg. Perényi József rámutat arra, hogy Jókai meséi és alakjai legtöbbször valószínűtlenek voltak ugyan, de nemes írói sajátságai kielégítették a színpad nézőközönségét: „Olyan hangon szólalt meg, mely mindig megtalálta az útát hallgatói szívéhez. Ha meséire azt mondjuk, hogy nem igazak, rögtön hozzátesszük, hogy szépek, kápráztatók. Ha észrevesszük, hogy nem valódi életet állít elénk, elismerjük, hogy költői álomba ringat. Mesét mond, ragyogó, tarka mesét, melyet mindenki szívesen hallgat. Ha nem is tud meggyőzni, elkápráztat, elandalít. Hangjában,

nyelvében sajátságos poézis van akkor is, amikor szakít a való élettel. [...] Ebben az időben a Nemzeti Színház volt tulajdonképpen az egyetlen hely, ahol a nemzeti szellem, a nemzeti élet megnyilatkozhatott. Jókai ebben az áldatlan, szomorú időben néhányadmagával élesztette a nemzeti érzést, táplálta a nemzeti lelket drámaival éppen úgy, mint regényeivel is. [...] Az ötvenes években senki sem tudott a magyar közönség szíve szerint pompásabban, magával ragadóbban, hatalmasabb szuggesztív erővel írni, mint Jókai.”⁴⁴

1894. január 6-án a *Fővárosi Lapok* köszöntötte Jókai ötvenéves írói jubileumát. Paulay Ede Jókai színműveiről írt. Addig a Nemzeti Színház Jókai tizenhat darabját százkilencven előadásban játszotta. Paulay nem hallgatta el véleményét az igazi drámaiság hiányáról, a cselekmény és jellemzés elnagyoltságáról. De megemelte kalapját Jókai előtt: „képzelmének magas és gyönyörködtető szárnyalása, nyelvének elragadó hatalma és szépsége, történeti darabjaiban a nemzeti érzések és a lángoló hazafiság jótékony melege” miatt. „Két hónappal később, 1894. március 12-én Paulay Ede meghalt. Nem gyűjtött vagyont, csak árvákat és adósságokat hagyott hátra. A Magyar Királyi Operaház és a Nemzeti Színház közös intendatúrája „nemzeti adakozást” kezdeményezett családja számára. Az Operaház ereklyetárában máig megtalálható az a gyűjtőív, amelyre Jókai szövege – „Ne hagyjátok éhezni a gyermekeimet! – Ez volt az utolsó szava. Több szó fölösleges! Beszéljen a szív.” – és névalírása került, abban a formában, ahogyan különösen fontos dolgokban, hatni akarva szokta volt leírni: „Dr. Jókai Mór.”⁴⁵

Jókai maga sem bízott eléggé drámái sikerében. Krecsányi Ignáchoz 1896. szeptember 8-án írt levelében ez olvasható: „nekem már semmi bizalmam sincs a darabjaimhoz.”⁴⁶ Tőle származik a híres mondás: „A színész két sírban nyugszik, ha meghal: egyik a föld, másik a feledékenység.”⁴⁷ Mint drámaíró nem alkotott hosszú életű munkákat. A maga idejében óriási szolgálatokat tett a fejlődő magyar színpadnak és magyar nyelvnek, fenntartotta, szolgálta a nemzeti érzést, utóbb azonban kiszorult a színpadokról. Jókai terjedelmes romantikus drámaköltészetét meghaladta az idő, viszont egy mai költői, összművészeti színház számára darabjai továbbra is jó alapot jelenthetnek, tehát újbóli fölfedezésükön gondolkodni nem lenne hiábavaló.

³⁹ Uo., 410.

⁴⁰ BALÁZS Géza: „Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban”. Jókai Mór és a magyar nyelv = *Magyar Nyelvőr*, 2025, 1. sz., 13–23.

⁴¹ NEMESKÜRTY István: *Diák, írj magyar éneket. A magyar irodalom története 1945-ig I–II.* Bp., Gondolat, 1983, 536.

⁴² NAGY Miklós: *Jókai Mór = A magyar irodalom története IV. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig.* Szerk. SÓTÉR István, Bp., Akadémiai, 1965, 284–321., 294.

⁴³ PINTÉR: i. m. (1934)

⁴⁴ PERÉNYI: i. m. (1926), 75–76.

⁴⁵ KERÉNYI: i. m. (2014), 839.

⁴⁶ JÖM IV., i. m. (1987), 383.

⁴⁷ CSIRÁK: i. m. (2024)